

HANNAH ARENDT VE “HAKLARA SAHİP OLMA HAKKI”¹

Serdar TEKİN*

Öz: Bu yazının amacı Hannah Arendt’in “haklara sahip olma hakkı” kavramını çözümlmek ve kavramın günümüzdeki anlamını tartışmak. Yazı, ilk olarak, ulus-devletlerden oluşan bir dünyada insan haklarının paradoksunu ele alıyor ve haklara sahip olma hakkının bu paradoks karşısında ne ifade ettiğini irdeliyor. Ardından 1948’den itibaren inşa edilmekte olan küresel insan hakları rejiminin söz konusu paradoksunu bir yandan aşındırdığını, diğer yandan da farklı biçimlerde yeniden ürettiğini ileri sürüyor.

Anahtar sözcükler: Hannah Arendt, insan hakları, haklara sahip olma hakkı, mülteciler, vatandaşlık

Hannah Arendt and the “Right to Have Rights”

Abstract: This paper analyzes Hannah Arendt’s conception of the “right to have rights” and explores its contemporary significance. The paper begins with an exposition of the paradox of human rights in a world of nation-states, and scrutinizes the meaning of the right to have rights vis-à-vis this paradox. Then, it argues that the construction of a global regime of human rights from 1948 onwards has undermined this paradox, on the one hand, and on the other, reproduced it in a variety of new ways.

Key words: Hannah Arendt, human rights, the right to have rights, refugees, citizenship

Türkiye’nin Suriye savaşımdan kaçan insanlara kapılarını açmasıyla birlikte “haklara sahip olma hakkı” kavramı da akademik literatürün sınırlarını aşmaya ve sivil/siyasal toplumun diline tahvil olmaya başladı. Bu kavramı 20. yüzyılın en önemli siyaset kuramcılarında biri olan Hannah Arendt’e borçluyuz. Anavatanı Almanya’yı kaçak yollarla terk etmek zorunda kaldığı 1933’den ABD vatandaşlığına geçtiği 1951’e kadar kendisi de bir vatansız, bir mülteci, bir göçmen olarak yaşayan Arendt, İkinci Dünya Savaşı’nın akabinde yayımlanan ilk büyük eseri *Totalitarizmin Kaynakları*’nda şöyle yazıyordu: “Haklara sahip olmak diye bir hakkın var olduğunu (ki kişinin eylemlerine ve görüşlerine göre yargılandığı bir çerçevede yaşaması anlamına gelir) ve bir tür örgütlü topluluğun üyesi olma hakkının varlığını, ancak yeni küresel siyasi durum yüzünden bu hakları yitirmiş ve bir daha kazanamayan milyonlarca insan ortaya çıktığında fark etmeye başladık” (Arendt, 1996).

Arendt’i bu satırları yazmaya sevk eden şey, egemen ulus-devletlerden oluşan bir dünyada vatandaşlık dışı bir hak sahasının bulunmaması, dolayısıyla vatandaşlık kaybının doğrudan doğruya insan haklarının kaybıyla eşdeğer hâle gelmesidir. İki dünya savaşı arasında bizzat ulus-devletler eliyle önce “azınlık” olarak tanımlanan ve “ulus”un dışına itilen, ardından kitlesel olarak vatandaşlıktan çıkartılan ve “devletsiz” bırakılan insan gruplarının kaderi, modern dünyanın o zamana dek tam anlamıyla farkında olmadığı

bir paradoks –insan haklarının paradoksunu– tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermiştir: Artık şu veya bu ülkenin vatandaşı olmayan insanlar, tam da insan olmak dışında hiçbir hususiyet taşımadıkları noktada insan haklarından topyekûn mahrum kalmakta, yani başka hiçbir şey değil de sadece insan oldukları noktada kendilerini insanlığın dışında bulmaktadır.

Bu yazıda, Arendt’in kılavuzluğunu izleyerek, önce söz konusu paradoksun siyasal temellerini ve tarihsel dönüşümünü kısaca serimlemeye ve ardından günümüzdeki anlamını irdelemeye çalışacağım.

İnsan haklarının paradoks ve Ulus-Devlet

İnsan haklarının paradoks, kuşkusuz iki dünya savaşı arasındaki olağanüstü şartların basıncı altında aciliyet kazanmış olsa da, Arendt’e göre geçici bir istisna veya talihsiz bir anomali değildir. Aksine, ulus-devletin kurucu ilkelerinden veya normatif temellerinden kaynaklanan yapısal bir gerilimin tezahürüdür. Kökenleri bizzat Fransız Devrimi’nde saklı olan bu gerilimin bir kutbunda tüm insanları kapsayan “evrensel haklar” düşüncesi; diğer kutbunda ise kaçınılmaz olarak belirli ve sınırlı bir topluluğa işaret eden, dolayısıyla “içeridekiler” ve “dışarıdakiler” arasında kategorik olarak ayırım yapan “ulusal egemenlik” fikri yer alır. Fransız Devrimi bu iki ilkeyi birbirine bağlamış ve insan haklarının ilanı ile ulusal egemenlik talebini bir araya getirmiştir. Böylelikle “aynı temel hakların hem bütün insanların vazgeçilmez mirası, hem de tek tek ulusların kendi özel mirasları olduğu ileri sürülmüş; aynı ulusun hem insan

* Dr., Felsefe, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, İzmir Dayanışma Akademisi

haklarından kaynaklandığı farz edilen yasalara tabi bulunduğu, hem de hiçbir evrensel yasa tarafından sınırlanmayan ve kendi üstünde hiçbir merci tanımayan egemen bir varlık olduğu beyan edilmiştir” (**Arendt, 1996**). Modern devletin böylesi bir çifte referansa dayanmasının pratikteki sonucu, insan haklarının fiilen vatandaş haklarına dönüşmesi, yani bireylerin ancak egemen bir ulusun mensubu olmak sıfatıyla hak öznesi varlıklar olarak tanınmalarıdır. Veya tersinden söyleyecek olursak, vatandaşlık statüsünü yitiren insanların bir bütün olarak haklardan yoksun kalmaları; şu veya bu ülkenin vatandaşı değil de sadece insan oldukları noktada insan haklarının onlar için erişilmez hâle gelmesidir.

Hemen belirtelim ki evrensel haklar ile ulusal egemenlik arasındaki bu yapısal gerilimin 20. yüzyıl başından itibaren nasıl olup da kırılmaya hazır bir fay hattına dönüştüğünü ve milyonlarca insanı ilgilendiren bir ölüm kalım meselesi hâline geldiğini anlamak için ulusal egemenlik fikriyle bağlantılı başka bir sorun silsilesini ayrıca hesaba katmak durumundayız. Egemenliğin ulusa ait olduğu fikri, ister istemez ulusun ne olduğu sorusunu da beraberinde getirir. Bir insan grubu hangi koşullar altında ulus olma vasfı kazanır? Ulusu tanımlayan esas unsur, mekânsal sınırları belli bir ülkenin siyasal/hukuksal normları, kurumları ve bunların kendisine dayandığı birlikte yaşama iradesi midir? Yoksa dil, din veya etnisite gibi içine doğduğumuz verili aidiyetler midir? Ve elbette, ulus kimlerden oluşur? Kimler hangi ölçüte göre ulusun içinde yer alır ve kimler hangi ölçüte göre ulusun dışında kalır? *Totalitarizmin Kaynakları*’nda Arendt’in özellikle üzerinde durduğu noktalardan biri, ulusu verili aidiyetlerden hareketle tahayyül eden milliyetçi hareketlerin 19. yüzyıl boyunca Kıta Avrupası’nda nasıl kök saldıkları ve ulusal egemenlik fikrini nasıl dönüştürdükleridir. Bu sürecin en tahripkâr bakiyesi, Arendt’e göre, ulusal egemenliğin Fransız Devrimi’ndeki iradeci/cumhuriyetçi anlamından giderek uzaklaşması ve onun yerine büyük ölçüde özcü/milliyetçi bir anlam repertuarının ikâme edilmesidir.

O hâlde, tarihsel olarak birbiriyle iç içe geçen ikili bir süreçten söz ediyoruz: (1) Bir yandan, insan haklarının fiilen ulusal egemenliğe tabi kılınması ve münhasıran şu ya da bu ülkenin vatandaşlarına özgü haklar hâline gelmesi; (2) diğer yandan da ulusal kimliğin, ulusa mensubiyetin ve dolayısıyla vatandaşlığın esas olarak siyasi irade ve rıza zemininde değil, içine doğduğumuz verili aidiyetler zemininde kurgulanması.

Bu ikili dönüşümün gebe olduğu felaket sonuçların açığa çıkması için Birinci Dünya Savaşı’nın bitmesini ve

Avusturya-Macaristan, Rusya, Osmanlı gibi bünyesinde farklı ahâlileri, farklı dini ve etnik grupları barındıran imparatorlukların yerine yeni ulus-devletlerin kurulmasını beklemek gerekecektir. Yeni ulus-devletlerin inşa süreci Avrupa’nın çehresini kalıcı olarak değiştirirken, hemen hemen her ülkede etnik çoğunlukların bizzat ulusla özdeşleştiği, buna karşılık çoğunluğa mensup olmayan insan gruplarının resmen veya fiilen azınlık hâline gelerek ulusal kimlik çeperinin dışında bırakıldığı bir siyasi coğrafya yaratmıştır. Böylesi bir siyasi coğrafyada ulusa asimile olmayan veya olmasına izin verilmeyen (çünkü zaten istenmeyen) toplulukların ilk fırsatta devletten de dışlanmaları, vatandaşlıktan çıkartılmaları ve kitlesel olarak tehcir edilmeleri artık sadece bir konjonktür meselesidir. Nitekim iki dünya savaşı arasında Avrupa’da yaşanan her ulusal kriz, her devrim ve iç savaş bir şekilde bu sonuca hizmet etmiş; vatandaşlık statüsünü yitiren, ülkesinden ayrılan veya sürülen milyonlarca insanın kitleler hâlinde oradan oraya sürüklenmesine, Arendt’in unutulmaz ifadesiyle “yeryüzünün posası” hâline gelmesine yol açmıştır. Böylece Arendt’i haklara sahip olmak diye bir hakkın var olduğunu ileri sürmeye götüren soruna geri dönmüş bulunuyoruz: Sorun, ulusun ve vatandaşlığın dışına itilen insanların şu ya da bu devlet tarafından ezilmeleri değil, hiçbir devlet tarafından istenmemeleri; yasaların onlara eşit uygulanmaması değil, onlar için bir yasanın bulunmaması; nihayet, haklarının çiğnenmesi değil, herhangi bir haklarının olmaması çünkü kimsenin onları hak öznesi veya taşıyıcısı olarak tanımamasıdır (**Arendt, 1996**).

Haklara sahip olma hakkı ne anlamda “hak”?

Buraya kadar, haklara sahip olma hakkının Arendt tarafından hangi tarihsel/siyasal gerçeklik karşısında dile getirildiğini kısaca serimlemekle yetindik. Ancak hemen belirtelim ki böyle bir serimleme, söz konusu hakkın ne anlama geldiğini veya gelebileceğini kavramsal olarak çözümlenmekle aynı şey değil. Konuyu felsefi/kavramsal düzlemde ele almaya şu nispeten basit soruyu sorarak başlayabiliriz: Haklara sahip olmak diye bir hakkın var olduğunu söylediğimizde “hak” terimiyle tam olarak ne kast ediyoruz? Kişinin vatandaş olmak sıfatıyla sahip olduğu “haklar” ile her insanın bu haklara sahip olma “hakkı”nın aynı türden haklar olmadığını, Arendt’in burada “hak” terimini birbirinden farklı iki ayrı anlamda kullandığını, hatta “haklara sahip olma hakkı” ifadesini çarpıcı kılan şeyin bizzat bu çift anlamlılıkta saklı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (**Michelman, 1996; Benhabib, 2004**).

Vatandaşların sahip oldukları haklar, örgütlü bir siyasi topluluğun mensupları arasında tanımlanan,

yasalar tarafından düzenlenen ve kurumlar tarafından korunan pozitif haklardır. Bunlar hukuki geçerlilik taşıyan yapma veya yapmama, söyleme veya söylememe, edinme veya edinmeme imkânlarının bütününe ve başkaları tarafından söz konusu imkânların öznesi (dolayısıyla hakların taşıyıcısı) olarak tanınan bir hukuki kişiye işaret ederler. Oysa haklara sahip olma hakkı, tam da tanım gereği, bu pozitif haklara sahip olmayanlara atfedilen bir haktır. Dolayısıyla şu veya bu pozitif haktan farklı olarak aslında bir normatif talebi dile getirir. İleri sürülen şey, temelde, her insanın örgütlü bir siyasal topluluk bünyesinde pozitif haklarla donatılmış olarak muamele görmesi gerektiğidir. Dolayısıyla burada "hak" terimi bir hukuki olguyu veya geçerliliği değil, bir ahlaki gerekliliği (yani olması gerekeni) anlatmaktadır.

Nitekim hak teriminin bu iki kullanımı arasındaki yapısal ayrım, kendisini aynı zamanda söz konusu hak iddialarının özne ve muhatapları açısından da açıkça gösterir. Pozitif bir hakkın öznesi veya taşıyıcısı ile bu hakkın kendisine karşı ileri sürüldüğü muhatap arasındaki ilişki, vatandaşlar veya en azından hukuki kişiler arasındaki simetrik bir ilişkidir. Buna karşılık, haklara sahip olma hakkı ancak asimetric bir ilişkide talep edilebilir, zira "bir mültecinin veya uyruksuz birinin, hukuk dağıtan bir devletin toplumsal sınırları içerisinde vatandaş veya en azından hukuki kişi olarak tanınma konusundaki ahlaki talebine denk düşer" (Michelman, 1996). Zaten bu nedendir ki pozitif haklar kişileri birbirlerine karşı hukuki bakımdan yükümlü kılarken, uyruksuz birisinin haklara sahip olma hakkına dair ahlaki iddia, hiçbir gerçek veya tüzel kişiye bu hakkın gereğini yerine getirme konusunda özel bir hukuki sorumluluk yüklememektedir.

Pozitif haklardan ayrı bir haklara sahip olma hakkı iddiasının iki çetrefil soruyu beraberinde getirdiğini kaydedelim. Bunlardan birincisi münhasıran felsefi bir mesele: Her insanın örgütlü bir siyasal topluluk bünyesinde pozitif hakların taşıyıcısı olarak muamele görmesi gerektiği yönündeki ahlaki iddianın kuramsal zemini nedir? Bu soruya yanıt olarak, elbette, insan doğasına içkin özel bir değer bulunduğuna varsayımına ve dolayısıyla "insan haysiyeti" kavramına başvurmak isteyebiliriz. Buna bağlı olarak, her insanın insan olmak bakımından taşıdığı bazı evrensel ve vazgeçilmez haklar olduğu fikrini (yani kısaca insan hakları düşüncesini) ileri sürebiliriz. Ne var ki böyle bir yanıt bizi ister istemez bir kısır döngüye hapsedecektir; zira Arendt'i haklara sahip olma hakkını formüle etmeye götüren şeyin kendisi, yukarıda gördüğümüz üzere, zaten insan haklarının paradoksudur.

Bu nedenle haklara sahip olma hakkının temel bir insan hakkı, hatta yegâne insan hakkı olarak tarif edilmesi, söz konusu paradoksun çözümü değil, ancak yeniden ifade edilmesi olabilir. Dolayısıyla soru hâlâ ortada: Vatandaş haklarından ayrı bir hak fikrinin kuramsal dayanağı nedir? Arendt'in bu soruya verdiği kısa yanıt –mümkün olan en açık biçimde belirtmek gerekirse– böyle bir kuramsal dayanağın var olmadığı, çünkü Aydınlanma düşüncesinin mirası olan ve insan doğasına dair metafizik varsayımlara dayanan hak anlayışının iflas etmiş olduğudur. Eğer haklara sahip olma hakkına bir zemin veya temel aranacaksa, Arendt'e göre bunun bulunabileceği yer artık felsefi spekülasyon değil, 20. yüzyılın katastrofik olaylarıdır; daha doğrusu, insanlığın bu olaylardan çıkartması gereken ahlaki/siyasi derslerdir. Başka bir deyişle, insanlığın tarihsel deneyimi ve bu deneyimin mümkün kıldığı ahlaki/siyasi öğrenme sürecidir.

İkinci sorun haklara sahip olma hakkının hayata geçirilmesiyle ilgili: Şayet ulus-devletlerden oluşan bir dünyada insanların haklarla donatılması ve elbette söz konusu hakların teminat altına alınması ancak vatandaşlık dolayımıyla gerçekleşiyorsa, bu durumda vatandaş olmayanların hak öznesi kişiler olarak tanınma ve örgütlü bir siyasal topluluk bünyesinde eşit ve özgür bireyler olarak muamele görme hakkını kim ve nasıl teminat altına alacaktır? Arendt'in "kim" sorusuna verdiği yanıtın kısa ve açık, buna karşılık "nasıl" sorusuna verdiği yanıtın son derece temkinli olduğunu biliyoruz. "Haklara sahip olma hakkı veya her bireyin insanlığın bir üyesi olma hakkı bizzat insanlık tarafından teminat altına alınmalıdır. Bunun mümkün olup olmadığı ise hiçbir biçimde kesin değildir. Zira uluslararası kuruluşlardan yeni insan hakları bildirgeleri çıkartmaya yönelik iyi niyetli hümanist girişimlerin aksine, şunun anlaşılması gerekir: Bu düşünce [yani haklara sahip olma hakkının insanlık tarafından teminat altına alınması gerektiği düşüncesi] hâlen egemen devletler arasındaki karşılıklı anlaşma ve sözleşmeler uyarınca işleyen mevcut uluslararası hukuk alanını aşmaktadır ve uluslar-üstü bir alan da şimdilik mevcut değildir." (Arendt, 1996). Bu satırların İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra yazılmış olması, ister istemez güncel bir değerlendirmeyi zorunlu kılıyor.

Burada ve şimdi haklara sahip olma hakkı

Bugünden geriye baktığımızda Arendt'in ne iyimser ne de kötümser olduğunu, fakat haklı olarak temkinli ve gerçekçi olduğunu söylemek mümkün. İki noktanın altını hızla çizebiliriz. İlk olarak, Arendt'in belli bir şüpheyi karşıladığı "iyi niyetli hümanist girişimler" in 1948'den itibaren salt iyi niyetli girişimler olarak kalmadıklarını ve uluslar-üstü bir insan hakları

rejiminin inşası konusunda insanlığın kayda değer adımlar attığını teslim etmek durumundayız. Bu sürecin başlıca kilometre taşları olarak İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948), mülteci hukukunun temelini oluşturan Cenevre Sözleşmesi (1951) ile 1967 Protokolü, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ndeki ilkeler manzumesini devletler için hukuken bağlayıcı hâle getiren Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin kabulü (1966) ve yürürlüğe girmesi (1976) zikredilebilir. Söz konusu gelişmeler ve onlara eşlik eden küresel kurumların inşası süreci, kümülatif olarak bakıldığında, devletlerin egemenliğini mutlak addeden eski uluslararası hukuk paradigmasının yerine, egemen devletleri kuşatan küresel bir normlar ve yükümlülükler ağının oluşumuna işaret etmektedir.

Diğer yandan ve ikinci olarak ise şu var: Bu küresel sorumluluk çerçevesinin ister istemez devletlerin işbirliğiyle inşa edildiğini ve dolayısıyla egemenliği kayıt altına alan normların pek çok durumda yine egemen devletlerin müdahaleleri doğrultusunda biçimlendiğini kaydetmek durumundayız. Örneğin İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 14. maddesi "her insanın zulüm altında başka ülkelere sığınma ve sığınma olanaklarından yararlanma hakkı olduğu"nu kabul ederken, bu *hakka karşılık gelen bir yükümlülüğünden*, başka bir deyişle devletlerin sığınmacı kabul etme yükümlülüğünden söz etmemektedir (**Benhabib, 2006**). Daha genel olarak söylemek gerekirse, devlet egemenliğini aşındıran uluslararası insan hakları normlarının gelişimine paralel olarak, bu normları aşındıran ve tahrif eden egemenlik pratiklerinin de geliştiğine ve çeşitlendiğine tanık oluyoruz. Türkiye'deki Suriyelilere yönelik "geçici koruma" ve AB'yle "geri kabul anlaşması" gibi mekanizmaları rahatlıkla bu türden tahrif edici egemenlik pratikleri arasında sayabiliriz. Söz konusu uygulamalar mülteci hukukunun bağlayıcı hükümlerinin dışında kalan gri alanlar tesis ederek, güvencesizlik ve statüsizliğin devletler eliyle düzenlendiği, hakların tanınmadığı ama tanınma ihtimalinin de yadsınmadığı ara-rejimler oluşturmaktadır. Böylece insanlar süresiz olarak hukukun bekleme odasında tutulmakta, belki içeri alınabilecekleri ama her an dışarı da atılabilecekleri bir belirsizlikte yaşamaya mahkûm edilmektedir (**Gündoğdu, 2015**).

Son olarak şunu soralım: Haklara sahip olma hakkı Türkiye'de, burada ve şimdi, ne anlama geliyor? Her şeyden önce Türkiye toplumunun sığınmacılarla ilişkisinin "hak" kavramı üzerinden tesis edilmesi gerektiği anlamına geliyor. Suriyeli sığınmacılar ilk etapta "misafir" olarak tanımlandılar ve ardından "geçici koruma" altına alındılar. Bizzat bu terimler göstermektedir ki sığınmacıların buradaki konumu "ev sahibi" toplum

ve koruma sağlayan devlet tarafından onlara bahşedilen (ama bahşedilmek zorunda olmayan) bir "ihvan", bir iyilik veya bir ayrıcalık çerçevesinde tarif edilmekte, dolayısıyla bir "hak" meselesi olarak görülmemektedir. Nitekim statüsizlik tam da budur: Kişinin başkalarından gördüğü muamelenin kendi haklarından ve bu hakların başkalarına getirdiği yükümlülüklerden kaynaklanmaması, aksine başkalarının keyfi tercihlerine tabi olmasıdır. Veya yine Arendt'le birlikte söyleyecek olursak: "İnsanların bahtına bazı durumlarda ayrıcalığın, çoğu durumda adaletsizliğin, birinde lütfun diğerinde kör talihin düşmesi ve tüm bunların kişinin yaptığı, yapmakta olduğu veya yapabileceği şeylerle ilişkisiz bir biçimde bütünüyle tesadüfen olmasıdır" (**Arendt, 1996**).

Türkiye toplumu kitlesel olarak savaştan kaçan insanlara sınırlarını açarak bir ihvanında bulunmuş olabilir, fakat hiçbir medeni toplum birlikte yaşadığı insanları kalıcı olarak statüsüz tutma, onlarla ilişkisini sadece bir ihvan ilişkisi olarak kendi tek taraflı tercihleri üzerinden biçimlendirme ve onların da kendilerine bahşedilenle yetinmesini bekleme hakkına sahip değildir. Böylesi bir tutum ne ilkesel olarak kabul edilebilir ne de pratik olarak sürdürülebilir. Sığınmacıların statüsizliğüne hakaniyetli bir biçimde son verebilmek için bugün Türkiye toplumunun daha fazla gecikmeden atması gereken iki temel adım var: (1) Cenevre Sözleşmesi'ne koyduğu coğrafi çekinceyi kaldırarak, sığınmacılara uluslararası hukukun tarif ettiği şekilde mülteci statüsü tanımak ve bu statünün gerektirdiği tüm hakları etkin bir biçimde teminat altına almak; (2) isteyen sığınmacıların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına erişimini mümkün kılmak. Önümüzdeki sorun artık sığınmacıların hayatta kalmasını sağlamak değil, onlarla müşterek bir hayat kurmak sorunudur. Bunu da ancak hak sahibi eşit ve özgür kişilerden oluşan bir topluluk olarak yapabiliriz.

Bu yazının ilk versiyonu Halklararası Dayanışma Köprüsü Derneği tarafından düzenlenen II. Alan Kurdi Mülteci Çalıştayı'nda 29 Nisan 2017'de bildiri olarak sunulmuştur. Çalıştayı düzenleyici ve katılımcılarına teşekkürlerimi sunarım.

Dipnot

¹Hannah Arendt'den yapılan alıntılarda metnin Türkçe çevirisini kısmen revize ederek kullandım.

Kaynaklar

- Arendt, H.** (1996) *Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm*. İstanbul: İletişim.
- Benhabib, S.** (2006) *Ötekilerin Hakları: Yabancılar, Yerliler, Vatandaşlar*. İstanbul: İletişim.
- Gündoğdu, A.** (2015) *Rightlessness in an Age of Rights: Hannah Arendt and the Contemporary Struggles of Migrants*. Oxford: Oxford University Press.
- Michelman, F.** (1996) *Parsing 'A Right to Have Rights'*. *Constellations* 3(2): 200-208.